

Вукашин Зорић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју,
Београд

DOI 10.5937/kultura2380123Z

УДК 316.6:159.953

316.752

930.1:316.75

Прегледни рад

Датум пријема: 15. 08. 2023.

Датум прихватања: 01. 10. 2023.

РАСПРАВЉАЊА СА МНЕМОСИНОМ ПРЕГЛЕД ВАЖНИХ ТОКОВА СТУДИЈА ПАМЋЕЊА

Сажетак: Овај рад представља преглед важнијих европских историјских истраживања колективне памћења. У њему ће најпре бити говора о тезама оснивача дисциплине, француског социолога Мориса Албваса. Након тога, у раду ће да буду представљене најважније идеје и појмови осталих класика студија памћења, попут оних француског историчара Пјера Норе и немачких професора Јана и Алаиде Асман. Најослепје, иако ће да буде посвећена савременим истраживањима студија памћења – транснационалном памћењу и студијама медијске колективне памћења.

Кључне речи: студије памћења, колективно памћење, културно памћење, сећање, заборав, култура сећања

Предисторија

Интересовање за памћење није ново, као ни закључак да је памћење међу битнијим људским својствима. То што је Мнемосина, олимпска богиња памћења, мајка свих муза, указује нам на старогрчко схватање да је уметност, па и историја, потекла од памћења као исконске људске потребе. У прилогу томе сведочи и реченица којом Херодот (*Herodotus*) започиње своју *Историју*, истичући намеру да велика дела Хелена и варвара не буду заборављена.¹ Питање

¹ Herodotus, 1.1. Превод на српски Милана Арсенића гласи: „Ово је преглед историје Херодота Халикарнашанина, који је написан ради тога да се временом не би умањило значај онога што је човечанство створило, те да велика и дивна дела, и она која су створили Хелени, као

(индивидуалног) памћења било је занимљиво и Платону и Аристотелу, који су доцније инспирисали средњовековне и ренесансне расправе о памћењу.² Атински филозофи су први разрадили појмове, и разлучили *памћење* (гр. *μνήμη, mnēmē*) од *сећања* (гр. *ἀνάμνησις, anamnēsis*).³ Ова дистинкција суштински је опстала, уз модификације, до данас (види: Терминолошке напомене).

Најзначајнији средњовековни доприноси на пољу расправе о памћењу настали су са размаком од осам векова. Најпре, Аурелије Августин (*Aurelius Augustinus*, 354–430) је памћење посматрао као *желудаци душе* (*venter animi*), због тога што оно ипак трансформише садржај који долази из човекове спољашњости.⁴ С друге стране, тринаестовековна схоластика (нарочито Алберт Велики – *Albertus Magnus* и Тома Аквински – *Thomas Aquinas*) је довела снагу *памћења* (лат. *memoria*) и *сећања* (лат. *reminiscentia*) у везу са емотивним доживљајима.⁵ Ипак, тек током 16. и 17. века, памћење је престало да се посматра као својство помоћу којег човек перципира свет, и почело је да се схвата као саставни део интелекта, у тесној вези са формирањем идентитета индивидуе.⁶

Революционарне друштвене промене у Европи током 18. и 19. века и постепено институционализовање научних дисциплина неминовно су довели до ревалуације памћења из различитих углова.⁷ Национална свест, као идентитетски оквир, надјачала је конкуренте. Секуларна национална држава захтевала је „монументализацију и глорификацију [...] у циљу правдања државне власти и стварања политичке сагласности.”⁸ Започети су пројекти конструкције националне прошлости и дисеминације пожељног националног памћења.⁹

„Стално се неки лист одваја из свитка времена, испада, одлеће – и изненада и она која су створили варвари, не би била заборављена, а најзад, поред осталог, и зато да би објаснио зашто је између Хелена и варвара долазило до ратова.” (*Херодотови Историја*, I, (1988) Нови Сад: Матица српска, стр. 4). Оригиналнo, Херодот користи придев ἐξίτηλος (избледео) да опише заборав. Симптоматично је што је борба против блеђења успомена на дела Хелена и варвара наведена пре потребе за објашњењем узрока њиховог рата.

2 Видети: Nikulin, D. *Memory in Ancient Philosophy*, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 35–84. за Платона. У истој колективној монографији присутни су радови који могу да послуже као увод у даље читање средњовековних, али и ренесансних и нововековних мислилаца на тему памћења: Müller, J. *Memory in Medieval Philosophy*, pp. 92–124; Clucas, S. *Memory in the Renaissance and the Early Modern Period*, pp. 131–175.

3 Nikulin, D. *Memory in Ancient Philosophy*, стр. 44–52. (Платон), 60–69. (Аристотел)

4 Müller, J. нав. дело, стр. 120.

5 Исто, стр. 118.

6 Clucas, S. нав. дело, стр. 175.

7 Terdiman, R. (1993) *Present Past. Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca (NY) and London: Cornell University Press, p. 22.

8 Kuljić, T. *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, str. 33.

9 Исто, стр. 34–35.

поново долеће човеку у крило. Тада човек каже 'сећам се' и завиди животињи, која одмах заборавља и која сваког тренутка може стварно липсати, поново утонути у маглу и ноћ и заувек угаснути."¹⁰

На овај начин немачки филозоф Фридрих Ниче (*Friedrich Nietzsche*) дочарава сећање на прошло време као незавидно својство које разликује човека од животиње. У тренутку када је објавио ово своје *Несавремено разматрање* (1874), међу образованим Европљанима владала је манија за историјом.¹¹ Ниче, супротстављен општој еуфорији, посматрао је памћење, схваћено као присуство у садашњости нечега из прошлости, као мач са две оштрице. Не би ли се човек спасио преоптерећености прошлошћу, нужно је, према Ничеу, да научи да заборавља и да у *надисторијском* (у уметности и религији) тражи утеху уместо у прошлости.¹²

За разлику од Ничеа, који се усредредио на садржај људског памћења, важне перспективе о (индивидуалном) памћењу изнели су француски филозоф Анри Бергсон (*Henri Bergson*) и утемељивач психоанализе Зигмунд Фројд (*Sigmund Freud*), у жељи да проуче његове механизме. Бергсонови појмови и Фројдово тумачење снова послужили су оснивачу дисциплине студија колективног памћења, француском социологу Морису Албваксу (*Maurice Halbwachs*), као инспирација и полазиште. Ничеово питање: „Шта памтимо?“, насупрот питању „Како памтимо?“, добиће на важности нешто касније.

Иако су настале у међуратном периоду, студије памћења тек су током претходне три деценије у цвату, и заузимају значајно место у интердисциплинарној хуманистици. Разлози за то су вишеструки, а Јан Асман (*Jan Assmann*) и Астрид Ерл (*Astrid Erll*) их сврставају у три готово подударне категорије.

Први разлог је историјски контекст савремености. Урушавање социјализма у Совјетском Савезу и источној Европи, физичко нестајање генерације која је преживела Холокауст, смена ауторитарних режима у Јужној Америци и Јужној Африци, те масовни таласи постколонијалне миграције наступили су готово симултано крајем 20. века. Речима југословенског и српског социолога Тодора Куљића „прошлост је постала сложенија, расутија, лишена непријатеља који је редуквао њену сложеност у Хладном рату“.¹³ Политичке и генерацијске промене пратио је други разлог за актуелност памћења, а то су изазови који су настали ширењем употребе интернета и глобалним присуством производа популарне културе, попут филма, са историјском тематиком. Трећи разлог је измењена интелектуална клима. С једне стране, у европским интелектуалним круговима раширен је осећај о животу у

10 Niče, F. (1982) *O koristi i šteti istorije za život*, Beograd: Grafos, str. 7.

11 Berger, S. and Donovan, M. Apologies for the nation-state in Western Europe since 1800, in: *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Berger, S., Donovan, M. and Passmore, K. (2002), London and New York (NY): Routledge, p. 6.

12 Исто, стр. 81. О Ничеовом гледишту на памћење у другим делима: De Warren, N. Memory in Continental Philosophy: Metaphor, Concept, Thinking, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 232–239.

13 Kuljić, T. нав. дело, стр. 5.

иосйкулйиури, која постоји на развалинама Европе која је свој суноврат започела 1914. године.¹⁴ На другој страни, студије памћења су биле одговор једног дела историографије на изазове постмодерне критике, јер се у оквиру студија памћења и не стреми ка реконструкцији прошле стварности, него анализи репрезентација прошлости.¹⁵

Циљ овог текста је да представи главне токове развоја студија памћења. Иако је о Албваку, Нори (*Pierre Nora*) и Асманима већ писано на нашем језику,¹⁶ у овом ће тексту бити представљене њихове главне идеје, смештене у контекст сопственог настанка. Завршни делови текста имају за циљ да укажу на најновије приступе студија памћења. Одсуство одељка који би се посебно тицао студија Холокауста не значи умањивање њиховог значаја, него имплицира да се општа методологија, о којој ће бити речи, већ примењује на различитим местима у студијама Холокауста.¹⁷

Терминолошке напомене

Речи *памћење* и *сећање* у свакодневном говору користе се без јасне дистинкције. У овом раду терминолошки ослонац ће бити читање немачких појмова *Erinnerung* и *Gedächtnis* понуђено у српским преводима дела Алаиде Асман (*Aleida Assmann*) које потписује Александра Бајазетов.¹⁸ *Erinnerung*, тј. сећање, представља активну компоненту унутар ширег појма – памћења (*Gedächtnis*). Колективно памћење је резултат центрипеталних сила сећања, које бирају и сабирају оно што

14 Assmann, J. (2005) *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme, str. 13.

15 Erlil, A. (2011) *Memory in Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. 5. О бројним питањима која је постхладоратовска епоха поставила историјској науци више у: Кулјић, Т. нав. дело, стр. 47–48.

16 Нарочито у наведеном делу Т. Куљића, али и: Brkljačić, M. i Prlenda, S. *Zašto pamćenje i sjećanje*, у: *Kultura pamćenja i historija*, priredile Brkljačić, M. i Prlenda, S. (2006), Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga; Janković, B. (2010) *Teorijsko istraživački pristupi / Historija sjećanja i pamćenja, Historijski zbornik*, god. LXIII, br. 1, str. 269–311.

17 Амерички социолог Мајкл Скудсон (*Michael Schudson*) је пословично изјавио: „Постоје две врсте студија колективног памћења – оне које се баве Холокаустом, и све остале. Чак и људима, који се баве овима из друге групе, студије Холокауста су незаобилазно важне, и способне да осветле сваки кутак теме интелектуалном чистином и непосредношћу.” *Breakthroughbooks*, 17. april 2001, 5. june 2023, <https://web.archive.org/web/20010417074717/> <https://www.linguafranca.com/Special/books.9603.html> (и код Hue-Tam Ho, T. (2001) *Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory*, *The American Historical Review*, 106, no. 3, p. 916). Његова опаска донекле јесте тачна – императив сећања на Холокауст подстакао је бројна истраживања о Холокаусту, али и о култури сећања уопште. Ипак, за потребе овог рада посматраћемо Холокауст као значајан пример којим се студије памћења баве, али не и као искључиви покретач развоја методологије студија памћења.

18 Assmann, A. (2002) *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd: Biblioteka XX vek; Assmann, A. (2018) *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek.

треба да буде упамћено, и центрифугалних сила заорава, које од укупног памћења одузимају, латентно или намерно.¹⁹ Овакво читање појмова које је дефинисала Асман не противречи Куљићевом схватању памћења као „складиштења” садржаја прошлости, а сећања као „актуелизовања сачуваних садржаја”.²⁰

Вреди напоменути да се изразом „памћење” у овом тексту подразумева колективно памћење, а изразом „сећање” колективно сећање. Иако су студије индивидуалног памћења биле почетна инспирација Албваксу, и с обзиром на то да је јасно како је само индивидуа способна да физички памти, за потребе овог текста преглед расправе о односу индивидуалног и колективног памћења био би тек оптерећење које би скренуло фокус са резултата студија (колективног) памћења. Колективно памћење, дакле, разумемо као памћење атрибуирано групи људи.²¹

Прејмечка – оквири Мориса Албвакса

Свест да памћење није стриктно индивидуална појава у европској традицији је постојала и пре него што је скован појам „колективно памћење”.²² Имплицитно, ова свест постоји од антике, а експлицитно је појмовно уобличена у француској предалбваксовској традицији као *la mémoire des hommes* ((заједничко) памћење људи) или *la mémoire de la postérité* (памћење потомства).²³ Заслуга француског социолога Мориса Албвакса (1877–1945) није само у томе што је увео појам *колективно памћење (mémoire collective)*. Њега незаобилазним у студијама памћења чини његова синтеза идеја о памћењу француског филозофа Анрија Бергсона, чија је предавања слушао на прелазу векова,²⁴ и социолошких гледишта францу-

19 Asman, A. (2018) *Oblici zaborava*. Str. 16–18. Сама Асман говорила је о разлици између појмова у интервјуу: Was bedeutet eigentlich Erinnerung?, January 2011, 25. May 2023, <https://www.goethe.de/ins/br/de/kul/fok/cul/20809570.html> Овакво формулисање појмова, нажалост, није у сагласју са разликовањем појмова памћења и сећања које су понудиле Брклјачић и Прленда. По њима, иако преводе *Erinnerung* и *Gedächtnis* као и Бајазетов: „Kolektivno sjećanje skup je uspomena što ga dijeli određena zajednica; sjećanje karakterizira okrenutost prošlosti. Kolektivno pamćenje označava i rad na tom sadržaju. Ostvarujući se u polju ljudskog međudjelovanja, kolektivno je pamćenje uvijek politički proces, a kolektivno sjećanje krhak plod trenutnoga konsenzusa.“ (Brkljačić, M. i Prlenda, S. nav. дело, str. 17)

20 Kuljić, T. нав. дело, стр. 8.

21 Russel, N. (2006) Collective Memory Before and After Halbwachs, *The French Review*, Vol. 79, No. 4, pp. 792–793.

22 Први је појам искористио аустријски књижевник Хуго фон Хофманстал (*Hugo von Hofmannsthal*), 1902. године (Olick, J. K. and Robbins, J. (1998) Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices, *Annual Review of Sociology*, 24, p. 106.

23 Russel, N. нав. дело, стр. 793.

24 Halbwachs, Maurice, *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 26. May 2023, <https://www.encyclopedia.com/people/social-sciences-and-law/sociology-biographies/maurice-halbwachs>

ског социолога Емила Диркема (*Émile Durkheim*).²⁵

Наиме, Диркем је сматрао да су сви друштвени феномени независни од индивидуалних представа, и да идеје и индивидуална свест не постоје ван друштва.²⁶ Албвакс је општи Диркемов закључак испитао на појму памћења, схваћеног као Бергсоново *чистио њамћење* (*la mémoire vraie*), тј. памћење које је у вези са формирањем идентитета.²⁷ Његови погледи, систематизовани 1925. године и касније објављени као књига *Друштвени оквири њамћења* (*Les cadres sociaux de la mémoire*), одредили су будућност студија памћења. Међу њима понајпре треба издвојити Албваксов закључак да „[м]ожемо да призовемо места и времена различита од места и времена у којима јесмо, зато што и једне и друге стављамо у оквир који их обухвата све.”²⁸ Албвакс наставља: „Али ми верујемо да дух реконструише своја сећања под притиском друштва.”²⁹ Друштво, по Албваксу, не притиска појединца само на просту реконструкцију прошлости кроз сећање, него га приморава да ту прошлост ретушира, прекраја и употпуни, а све са циљем да се та измењена прошлост боље уклопи у свет у којем појединац у том тренутку живи.³⁰

Следећи Диркема, Албвакс даље закључује да:

„[...] нема сећања које би се могло назвати чисто унутрашњим, што ће рећи које може да се сачува само у појединачном памћењу. Наиме, чим неко сећање репродукује колективно опажање, и оно само може да буде једино колективно, те би појединцу, препуштеном самом себи, било немогуће да себи представи оно што је и први пут могао себи да представи само ослањајући се на мисао своје групе.”³¹

Но, које оквири колективног памћења је Албвакс уочио? Експлицитно, он анализира оквир породице, религијске заједнице и класе. Имплицитно, он указује да оквир може да буде нација и научна заједница.³² Сви оквири постоје истовремено и динамични су. Појединац се сећа помажући се овим оквирима, искривљујући прошлост у смеру који налаже друштвени оквир. Према Албваксу, „друштво тежи да из свог памћења склони све што би могло да раздваја појединце, да међусобно удаљи групе, и у сваком раздобљу прерађује своја сећања тако да их усклади са променљивим условима своје равнотеже.”³³

25 Marcel, J.-C. and Mucchielli, L. Maurice Halbwachs's *mémoire collective*, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 141–142.

Gedi, N. and Elam, Y. (1996), *Collective Memory — What Is It?*, *History and Memory*, 8, no. 1, p. 36.

26 Исто, стр. 36.

27 Ricoeur, P. *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 430–433.

28 Albvaks, M. (2013) *Друштвени оквири памћења*. Novi Sad: Mediterran Publishing, стр. 126.

29 Исто, стр. 127.

30 Исто, стр. 127. и 129.

31 Исто, стр. 295.

32 Исто, стр. 302–303.

33 Исто, стр. 310.

Готово истовремено као и Албвакс, термин *колективно памћење* почели су да користе и француски историчар Марк Блок (*Marc Bloch*) и немачки историчар уметности Аби Варбург (*Aby Warburg*),³⁴ најавивши трансдисциплинарну примену појма која ће доживети ренесансу у последњој четвртини двадесетог века. Иако представља полазиште у студијама памћења, Албваксово дело подстакло је критику на неколико нивоа. Најпре, Албваксова чврста дистинкција између памћења и историје, где је историја научно верификована реконструкција прошлости, насупрот варљивом памћењу, доведена је у питање као одвећ редукционистичка.³⁵ Савремена истраживања показала су знатно сложенији однос између историје и памћења и немогућност повлачења јасне границе између њих.³⁶ Међутим, оваква критика не додирује суштину Албваксових тврдњи, за разлику од критике коју су му упутили филозоф Ноа Геди (*Noa Gedi*) и историчар Јигал Елам (*Yigal Elam*). Овај израелски двојац сматра да израз *колективно памћење* може да се користи стриктно метафорички, а не као научни термин за објашњење друштвених појава. Према њиховом мишљењу једино је памћење индивидуално, а *колективно памћење* треба да се замени старијим изразом – *миш*.³⁷ Не улазећи у утемељеност њихових аргумената, чини се да је оваква реакција на пољу терминологије ипак закаснила, јер су *колективно памћење* и *миш* крајем деведесетих већ били, у европској хуманистици, дубоко укоренењени као сродни, често испреплетени, али ипак различити појмови.³⁸

Пјер Нора и *меморија сећања*

Приближавање двестагодишњице Велике француске револуције усмерило је

34 Olick, J. K. and Robbins, J. нав. дело, стр. 106. Треба напоменути да је Блок био Албваксов колега на Универзитету у Стразбуру.

35 Nikulin, D. Introduction, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, p. 16

36 Међу мноштвом: Funkenstein, A. (1989) *Collective Memory and Historical Consciousness, History and Memory*, 1, no. 1, str. 20–21; Ankersmit, F. R. (1994) *History and Topology. The Rise and Fall of Metaphor*. Stanford University Press, p. 179; Ricoeur, P. (2004) нав. дело, стр. 91; Assmann, A. (2008), *Transformations between History and Memory, Social Research*, 75, no. 1, p. 57; Katroga, F. *Istorija, vreme, pamćenje*, Beograd: Clio, 2011, str. 57; Nikulin, D. Introduction, in: *Memory. A History*; Ignjatović, A. (2016) *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam, i imperijalna imaginacija 1878-1941*. Beograd: Orion Art, Arhitektonski fakultet, str. 3–4, 67; Nikulin, D. (2017) *The Concept of History*. New York (NY): Bloomsbury, p. 124. Traverso, E. (2020) *Istorija kao bojno polje*. Beograd: FMK, str. 28; Zorić, V. *Oslobodioci i branioci: Nasilje u istoriografskim delima Pantelije Sreckovića*, u: *Reprezentacije nasilja u jugoistočnoj Evropi 20. stoljeća*, ur. Kamberović, H. (2022), Sarajevo: UMHIS, str. 74.

37 Gedi, N. and Elam, Y. (1996) *Collective Memory — What Is It?*, *History and Memory*, 8, no. 1, p. 43, 47.

38 Erlil, A. *Cultural Memory Studies: An Introduction*, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erlil, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, p. 1–2.

француске историчаре да се замисле над њеним местом у формирању савремене Француске, али и над другим чиниоцима који сачињавају француски идентитет. У контексту француских политичких расправа позних седамдесетих година,³⁹ Пјер Нора, историчар и уредник у издавачкој кући *Галимар* (*Gallimard*), од 1978. године започео је да води семинар при Школи високих студија друштвених наука (*École des hautes études en sciences sociales*). Циљ семинара био је да утврди појединачне елементе савременог француског колективног памћења и, самим тим, идентитета. Семинар се претворио у пројекат који је потрајао све до 1992, крунисан са три тома у укупно седам књига (објављена 1984, 1986. и 1992. године), са 127 описаних и детаљно рашчлањених појмова.⁴⁰

Те појмове Нора је назвао *места сећања* (*lieux de mémoire*).⁴¹ У модерном друштву, места сећања су постала нужност због тога што су људи престали да живе у *milieux de mémoire* (што би се на српски могло превести као *окружја сећања*). Са прошлошћу је престало да их повезује понављање наслеђеног и сећање на неиздиференцирано херојско време, и веза са прошлошћу постале су њене разне репрезентације, подложне уређивању и манипулацији.⁴²

Памћење, које је престало да буде спонтано и колективно, у двадесетовековном друштву постаје намерно и атомизовано.⁴³ Нора напомиње да постоје три начина на која прошлост може да буде присутна у садашњости: материјални, симболички и функционални.⁴⁴ Места сећања могу да буду физичка, али и не морају. Физичка места француског сећања су, између осталих, праисторијска пећина Ласко, париска црква Нотр-Дам, Ајфелов торањ, град Верден. Но, француски идентитет одређује и однос према француској тробојци или 14. јулу, те образовање уз Ларусову (*Pierre Larousse*) енциклопедију, Тјеријеву (*Augustin Thierry*) историографију или преглед француске географије Пола Видала де ла Блаша (*Paul Vidal de la Blache*). Напоследку, нису ли места француског сећања и разнородни елементи, као што су сукоб деголиста и комуниста, француске шуме, изреке, па чак и начин на који

39 О расправама опширније у: Anderson, P. (2009) *The New Old World*. London: Verso, pp. 151–168.

40 Anderson, P. (2009) нав. дело, стр. 159.

41 Француска реч *mémoire* може да се преведе и као памћење, и као сећање. Међутим, превод за израз *lieux de mémoire*, у коме се неизбежно губи део оригиналног значења, преузимамо из постојећег превода на немачки – *Erinnerungsort*, место сећања. Сам Нора дуго није био начисто како би било најбоље да се израз преведе на немачки, и нудио је различите алтернативе у свом поговору трећег тома едиције *Deutsche Erinnerungsorte* (Den Boer, P. *Loci memoriae — Lieux de mémoire*, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, p. 22).

42 Nora, P. General Introduction: Between Memory and History, in: *Realms of Memory. The Construction of the French Past. I Conflicts and Divisions*, ed. Nora P. (1996), New York (NY): Columbia University Press p. 2.

43 Исто, стр. 8.

44 Исто, стр. 14.

Французи једу и пију? Према Нори и његовим сарадницима све је набројано, али и много више од тога, место француског сећања. Место сећања за њега може да буде чак и догађај. Он може да буде утемељујући, али непрепознат од стране савременика, попут доласка Ига Капета (*Hugues Capet*) на париски престо 987. године, или спектакуларан, попут уласка Де Гола (*Charles de Gaulle*) у Париз 1944. године.⁴⁵

Посредни резултати пројекта су биле бројне реакције, расправе и истраживачке иницијативе настале по узору на француски изворник. Израз *lieux de mémoire* се нашао у француском речнику већ 1993. године.⁴⁶ Уследила су вишетомна издања о местима сећања Италије,⁴⁷ Немачке,⁴⁸ Холандије,⁴⁹ чак и Европе.⁵⁰ Норино схватање сложеног узајамног односа историје и памћења, супротно Албваксовом строгом разликовању објективне историографије и памћења, наишло је на одобравање бројних историчара. На трагу Норине мисли да је историографија верификована меморија, савремена историја историографије освестила је утицај колективног памћења на претходну историографију и почела да је тумачи као место и медиј памћења.⁵¹

Међутим, Норин пројекат био је и критикован из неколико углова. Најпре, замерена му је усредсређеност на француски „хексагон”, и запуштање питања француских прекоморских територија у Африци, Индији и Индокини.⁵² Британски историчар Пери Андерсон (*Perry Anderson*) с правом поставља питање: „Каква су то *Месџа сећања* која не помињу Дијен Бијен Фу?”⁵³ „Галоцентризам” Нориног пројекта се огледа у томе што се Наполеон (готово необјашњиво) не посматра као место сећања, иако је његов утицај био, најблаже речено, паневропски.⁵⁴ Поред тога, унутар „хексагона”, код Норе није довољно места одвојено за субнационална осећања, попут оних у Бретањи.⁵⁵ О одсуству места сећања који би подривали

45 Исто, стр. 18.

46 Hue-Tam Ho, T. (2001) Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory, *The American Historical Review*, 106, no. 3, p. 906.

47 *I luoghi della memoria*, 3 vols, ed. Isnenghi, M. (1996–1997), Roma: Laterza.

48 *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 vols, eds. François, E, and Schulze, H. (2001), München: Beck.

49 *Plaatsen van herinnering*, 4 vols, eds. Wesseling, H. L. (2005–2007), Amsterdam: Bakker.

50 *Europäische Erinnerungsorte*, 3 vols, eds. Den Boer, P., Duchhardt, H., Kreis, G. and Schmale, W. (2012), München: Oldenbourg Verlag.

51 Видети напомену бр. 36.

52 Hue-Tam Ho, T. нав. дело, стр. 910.

53 Anderson, P. нав. дело, стр. 162. Битка за Дијен Бијен Фу (1954. године, виј. *Điện Biên Phủ*) представља одлучујућу победу Демократске Републике Вијетнам над француским трупама у Индокини. Резултат битке директно је утицао на стицање независности држава у Индокини, а горак укус пораза утицао је на француско јавно мњење у погледу „важнијег” бојног поља – Алжира.

54 Примећено у: Judd, T. (1998) A la Recherche du Temps Perdu, *New York Review of Books*, Dec 3, p. 54. према Rothberg, M. (2010) Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de Mémoire to Noeuds de Mémoire, *Yale French Studies*, no. 118/119, p. 5.

55 Hue-Tam Ho, T. нав. дело, стр. 914.

монолитно француско памћење сведочи мали број места „контра-сећања” (*counter-memory*) међу чланцима Нориних сарадника. Свега их је два: Вандеја и Зид комунара (*Mur des Fédérés*).⁵⁶ Француска нација, која је требало да буде изучена (можда и „огољена”) анализом места сећања, иронично је кроз Норин пројекат прослављена и постварена.⁵⁷ Норин кодекс савременог свефранцуског памћења, по Перију Андерсону, темељни је документ савременог либералног француског самопоимања, у којем се *union sacrée* одржава игнорисањем проблематичних тачака француске историје и ритуалима сећања на недвосмислене симболе *францусиџа* (*francité*).⁵⁸

Међутим, упркос изреченим примедбама, нико од истакнутијих критичара није довео у питање висок ниво квалитета чланака у *Месџима сећања*. Утицај пројекта и његовог носећег појма осећа се у хуманистици и данас, а тротомно издање постало је у оквирима Пете Републике оно што је Лависов (*Ernest Lavisse*) уџбеник француске историје био за Трећу – доминантно гледиште на француску историју и калуп за њен пожељни савремени идентитет.

Комуникативно и културно памћење

Док је Нора предводио изучавање памћења у Паризу, у Хајделбергу се, паралелно формирала школа студија памћења која је надоградила Албваксову теорију. Хајделбершки универзитет, један од најпрестижнијих у СР Немачкој, обележавао је 1986. године шест векова постојања. Тим поводом, египтолог Јан Асман и археолог Тонио Хелшер (*Tonio Hölscher*) окупили су стручњаке из разних грана хуманистике са циљем да промисле над улогом памћења у сопственим дисциплинама. Резултат је био зборник *Kultur und Gedächtnis* (*Култура и памћење*).⁵⁹ У њему је Асман увео важне појмове – комуникативно и културно памћење (*kommunikatives/kulturelles Gedächtnis*).

Комуникативно памћење, пише Асман следећи Албвакса, настаје у свакодневној, живој комуникацији унутар људске групе. Оно сеже уназад 80 до 100 година, или 3–4 генерације, или један латински *saeculum*. Важна карактеристика комуникативног памћења је што оно не познаје фиксне тачке (или *месџа*?) које би директно спајале прошлост са садашњошћу.⁶⁰ Културна кодификација представе о ономе

56 Исто, стр. 916. Додуше, можда би се и чланак о краљевској фигури као месту сећања могао убројати као место контра-сећања.

57 Rothberg, M. нав. дело, стр. 5–6.

58 Anderson, P. нав. дело, стр. 162–163. Израз *francité* сковао је француски књижевни теоретичар Ролан Барт (*Roland Barthes*) са циљем да деконструише малограђанску представу о томе шта је француско; Нора је, по Андерсону, израз позајмио и искористио на супротан начин – да покаже шта је француско (Barthes, R. (1957) *Mythologies*, Paris: Seuil, p. 222, према Anderson, P. нав. дело, стр. 162).

59 *Kultur und Gedächtnis*, eds. Assmann, J. and Hölscher, T. (1988), Frankfurt am Main: Suhrkamp.

60 Assmann, J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität, in: *Kultur und Gedächtnis*, eds.

што је прошло претвара спонтано, комуникативно памћење у културно.

Ту кодификацију спроводе, по Асману, друштвене елите, и то помоћу *фигура сећања* (*Erinnerungsfiguren*) међу које убраја текстове, споменике, церемоније и институционализовану комуникацију са њима.⁶¹ Под утицајем Варбурга, Асман је Албваксовој теорији о односу памћења и друштва придодео елемент медија културе, не би ли дошао до сопствене дефиниције *културног памћења*, које представља инвентар поново искоришћених текстова, слика и церемонија, јединствених за свако друштво и сваку епоху, којим се стабилизује и преноси слика о сопству и знање о прошлости на којем се заснива колективни осећај јединства и посебности.⁶²

	Комуникативно памћење	Културно памћење
Садржај	Историја у оквиру аутобиографског памћења, недавна прошлост	Митска историја, догађаји у апсолутној прошлости (<i>in illo tempore</i>)
Облик	Неформалне традиције и жанрови свакодневне комуникације	Висок ниво развијености форме, церемонијална комуникација
Медиј	Живо, отелотворено памћење, комуникација говорним језиком	Текстови, иконе, плесови, ритуали и изведбе различите врсте; „класични“ језици или језици формализовани на други начин
Временски оквир	80-100 година, клизни хоризонт 3-4 генерације	Апсолутна прошлост, примордијално време, „3000 година“
Учесници	Дифузно	Специјализовани носиоци памћења, хијерархијска структура

Табела 1. Комуникативно и културно памћење⁶³

Алаида Асман, професорка англистике у Констанцу и Асманова сарадница од зачетака хајделбершких расправа о памћењу, поред тога што је радила на формулисању и примени горенаведених појмова, скренула је пажњу на запостављени елемент памћења – *заборав* (*Vergessen*). Према њеном мишљењу, памћење може да буде позитивно, негативно, и неутрално. У позитивни заборав спада конструктивни и терапеутски заборав, у негативни, онај деструктивни/репресивни и дефанзивно/саучеснички, а у неутрални заборав спада онај аутоматски, одгођени

Assmann, J. and Hölscher, T. (1988), Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 10–11.

61 Исто, стр. 12.

62 „Unter dem Begriff des kulturellen Gedächtnisses fassen wir den jeder Gesellschaft und jeder Epoche eigentümlichen Bestand an Wiedergebrauchs-Texten, -Bildern und -Riten zusammen“, in den „Pfleger sie ihr Selbstbild stabilisiert und vermittelt, ein kollektiv geteiltes Wissen vorzugweise (aber nicht ausschließlich) über die Vergangenheit, auf das eine Gruppe ihr Bewußtsein von Einheit und Eigenart stützt.“ (Assmann, J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität, p. 15).

63 Assmann, J. Communicative and Cultural Memory, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, p. 117.

и селективни.⁶⁴ Поред фокуса на заборав, Асман је указала на активно и пасивно културно памћење. Активно памћење, или канон, по њој функционише као радна меморија друштва на које се у сваком тренутку може реферисати. Пасивно памћење, еквивалентно са одгођеним заборавом, представља архив, као репозиторијум потенцијалног материјала за будуће памћење.⁶⁵

Памћење у глобалном свеју

Када је председник Индонезије, Сукарно (*Sukarno*), 1963. године држао говор током пријема почасног доктората на Универзитету Индонезије, *зайагне* дипломате које су присуствовале церемонији доживеле су шок. Наиме, Сукарно је, изненада, почео да хвали Адолфа Хитлера (*Adolf Hitler*) као „изванредно паметног” вођу који је Немцима обећао бољу сутрашњицу.⁶⁶ Фашизам, масовни злочини, Холокауст, из удаљене јаванске перспективе нису деловали као довољно снажан контрааргумент против Хитлера у односу на његов национализам, који се Сукарну допао. Ово је тек један пример, међу многима, о изазовима које је глобализација ставила пред студије памћења, а нарочито пред мнемоничке агенте, односно индивидуе или институције које треба да обликују актуелно сећање.

Алаида Асман, у сарадњи са немачким историчарем глобализације Себастијаном Конрадом (*Sebastian Conrad*), пионирски је покушала да дефинише изазове глобализације на пољу памћења. Они су уочили три нивоа промена на пољу памћења. Најпре, национална политичка свест престала је да буде уоквирена државним границама. Извињење западнонемачког канцелара Вилија Бранта (*Willy Brandt*) у Пољској само је најавило тренд који ће доживети узлет у првој деценији 21. века – шефови држава почели су да се извињавају државама и друштвеним групама ван сопствених граница, а због *ирехова* из прошлости својих држава. Други изазов глобализације, према Асман и Конраду, је глобализација сећања на Холокауст, и конкурентни положај сећања на жртве колонијализма у борби за превласт на симболичком пољу. Они упозоравају да инсистирање на универзалности Холокауста може да се протумачи као нова форма евро-америчког империјализма, овог пута на пољу памћења. Најзад, глобализација је допринела томе да локално и групно памћење унутар једног друштва лакше комуницирају са сличним „цеповима” памћења ма где у свету. Солидарност „одоздо” заједница памћења доводи до стварања међународних мрежа, попут покрета жртава јапанске принудне проституције и принудног рада широм Азије.⁶⁷

64 Више у: Asman A. (2018) *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek, str. 29–66.

65 Assmann, A. Canon and Archive, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, p. 106.

66 Anderson, B. (1998) *Spectre of Comparisons. Nationalism, Southeast Asia, and the World*. London: Verso, pp. 1–2.

67 Assmann, A. and Conrad, S. Introduction, in: *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, eds. Assmann, A. and Conrad, S. (2010), Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 8–10.

Са позиције студија памћења, решење за које се залаже Астрид Ерл је транскултурална перспектива проучавања. Према њој, студије памћења треба да се баве питањима унутар култура које нису дефинисане државним границама (попут англо-америчке), али и начинима на који памћење „путује” с једног краја света на други, било кроз медије, било кроз миграције.⁶⁸ Ипак, треба напоменути да глобализација не доводи само до спајања и укрупњавања оквира памћења. Јан Асман упозорава да је глобализација процес са дијалектичком динамиком, који нема за последицу заборављање, него, напротив, експлозију локалног сећања. То је, по њему, последица саме природе памћења, које нужно истиче посебност групе која памти у односу на друге.⁶⁹

Медији колективног памћења

Студије памћења, крајем 20. века фокусиране на садржај пренесене поруке, у последње време нарочиту пажњу поклањају медијима којима се порука преноси. Немачка филозофиња Зибиле Кремер (*Sybille Krämer*) напомиње да „медији не преносе само поруке, него пак развијају силу која обликује модалитете нашег мишљења, опажања, сећања и комуникације.”⁷⁰ Кремерова сматра да је човеку приступ свету који га окружује омогућен посредством медија који тај приступ истовремено и ограничавају сопственим мањкавостима. Следствено, закључује Астрид Ерл, културно памћење конструкт је медија.⁷¹ Она, наимае, истиче да медији нису неутрални преносиоци и спремници памћења, него су активан елемент који обликује начине на које се памти. Одатле и споменици, књиге, слике или интернет нису тек прости апарати за похрану информација, него ствараоци медијског окружења са међусобно различитим капацитетима и ограничењима.⁷²

Анализа медија памћења врши се, према Ерловој, на четири нивоа. Најпре, анализира се инструмент комуникације (попут писања), потом технологија медија (попут штампе) и институционализација медија унутар друштвеног система (кроз, рецимо, канонизацију), и напослетку се анализира специфичан контекст у којем се медиј нуди (Ерлова наводи пример новог издања Хомерове *Oguceje*).⁷³

68 De Cesari, C. and Rigney, A. Introduction, in: *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*, eds. De Cesari, C. and Rigney, A. (2014), Berlin: De Gruyter, pp. 3–4.

69 Assmann, J. Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory, in: *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, eds. Assmann, A. and Conrad, S. (2010), Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. 133.

70 Krämer, S. Was haben Medien, der Computer und die Realität miteinander zu tun?, in: *Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitvorstellungen und Neue Medien*, ed. Krämer, S. (1998), Frankfurt am Main: Suhrkamp, p. 14, према: Erll, A. Medium des kollektiven Gedächtnisses: Ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff, in: *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2004), Berlin: Walter De Gruyter, p. 5.

71 Erll, A. *Memory in Culture*, p. 114.

72 Исто, стр. 116.

73 Исто, стр. 121.

Након што се утврде ови параметри, испитује се материјална и друштвена димензија медија.

Глобална експанзија нових медија, попут интернета, отворила је питање *ремедијације* (*remediation*), односно начина на који нови медији преобликују старе. Ремедијација није проста репродукција претходног медија у новом руху, него она нужно обухвата критику, похвалу или цитирање предлошка.⁷⁴ Астрид Ерл наводи пример Одисеја као места сећања не би ли указала на значај ремедијације, указујући да се не сећамо само „оригиналног” Одисеја из старогрчког мита, него палимпсеста медија насталих о њему или у вези с њим у протеклим вековима (*Енеида*, *Уликс*, научна продукција о Хомеру, филм *Троја*).⁷⁵ Међутим, ако је *ремедијација* одашиљање старе поруке новим медијима, из вида не треба изгубити на који начин претходно доживљено утиче на формирање наших будућих места сећања. Ерлова напомиње да претходно памћење производи схеме за представљање и памћење за будуће искуство, кроз процес који се назива *премедијација* (*premediation*).⁷⁶ Тако је, примера ради, у Сједињеним Државама након напада 11. септембра тај догађај почео да се уклапа помоћу постојећих оквира, заснованих на библијским причама, сећањима на крсташке походе и филмовима о катастрофама. Проучавање процеса премедијације и ремедијације, и њихових утицаја на садржај запамћеног, представљају нови хоризонт студија памћења, унутар поддисциплине које Ерл назива – студије *медија колективног памћења* (*Medien des kollektiven Gedächtnisses*).

Будуће иерсијективе

Како је, услед масовне продукције, немогуће да се оцртају сви токови студија памћења, тако је немогуће да се са сигурношћу прогнозира њихов будући развој. У савременом тренутку, иако је Хладни рат завршен пре више од три деценије, не чини се да је реално да ће да дође до њиховог јењавања. *Експлозија памћења* (*memory boom*), као термин којим се описује тренд интензивнијег интересовања за студије памћења, престаје да буде адекватан израз услед сопствене дуговечности.⁷⁷ Сложени свет глобалне садашњице изнова производи нове и трансформише постојеће идентитетске оквире, а сваки оквир захтева легитимитет кроз проналазак сопствене прошлости и кроз одржавање сећања на њу. Куљић је већ упозорио да је заокупљеност памћењем симптом друштва које не верује у алтернативу савременој доминантној идеологији⁷⁸ (либералном капитализму). Студије памћења, засноване на правцима и појмовима које смо представили, наставиће да

74 Исто, стр. 140.

75 Исто, стр. 141. Примере изабрао аутор чланка.

76 Исто, стр. 142.

77 Предложили бисмо алтернативно име феномена: *memory fallout*, али нисмо пронашли елегантан израз који би описао стање након експлозије на српском језику.

78 Куљић, Т. нав. дело, стр. 35.

цвeтају у свeту којим непрестано кружи баук⁷⁹ прошлости.

ЛИТЕРАТУРА:

- Albvaks, M. (2013) *Društveni okviri pamćenja*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Anderson, B. (1998) *Spectre of Comparisons. Nationalism, Southeast Asia, and the World*, London: Verso.
- Anderson, P. (2009) *The New Old World*, London: Verso.
- Ankersmit, F. R. (1994) *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*, Stanford University Press.
- Asman, A. (2002) *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, A. (2008), Transformations between History and Memory, *Social Research*, 75, no. 1, pp. 49–72.
- Asman A. (2018) *Oblici zaborava*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, A. Canon and Archive, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 97–107.
- Assmann, A. and Conrad, S. Introduction, in: *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, eds. Assmann, A. and Conrad, S. (2010), Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 1–16.
- Assmann, J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität, in: *Kultur und Gedächtnis*, eds. Assmann, J. and Hölscher, T. (1988), Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 9–19.
- Assmann, J. (2005) *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Assmann, J. Communicative and Cultural Memory, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 109–118.
- Assmann, J. Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory, in: *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, eds. Assmann, A. and Conrad, S. (2010), Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 121–137.
- Berger, S. and Donovan, M. Apologias for the nation-state in Western Europe since 1800, in *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Berger, S., Donovan, M. and Passmore, K. (2002), London and New York (NY): Routledge, pp. 3–14.
- Breakthroughbooks, 17.april2001, 5.june2023, <https://web.archive.org/web/20010417074717/https://www.linguafranca.com/Special/books.9603.html>
- Brkljačić, M. i Prlenda, S. Zašto pamćenje i sjećanje, u: *Kultura pamćenja i historija*, priredile Brkljačić, M. i Prlenda, S. (2006), Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, str. 9–18.

79 Hauntology: A not-so-new critical manifestation, 17. june 2011, 5. june 2023, <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2011/jun/17/hauntology-critical>

- Clucas, S. Memory in the Renaissance and the Early Modern Period, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press pp. 131–175.
- De Cesari, C. and Rigney, A. Introduction, in: *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*, eds. De Cesari, C. and Rigney, A. (2014), Berlin: De Gruyter, pp. 1–25.
- De Warren, N. Memory in Continental Philosophy: Metaphor, Concept, Thinking, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 228–274.
- Den Boer, P. *Loci memoriae — Lieux de mémoire*, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 19–25.
- Deutsche Erinnerungsorte*, 3 vols, eds. François, E. and Schulze H. (2001), München: Beck.
- Erll, A. Medium des kollektiven Gedächtnisses: Ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff, in: *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2004), Berlin: Walter De Gruyter, pp. 3–22.
- Erll, A. Cultural Memory Studies: An Introduction, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 1–15.
- Erll, A. (2011) *Memory in Culture*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Europäische Erinnerungsorte*, 3 vols, eds. Den Boer, P., Duchhardt, H., Kreis, G. and Schmale, W. (2012), München: Oldenbourg Verlag.
- Funkenstein, A. (1989) Collective Memory and Historical Consciousness, *History and Memory*, 1, no. 1, str. 5–26.
- Gedi, N. and Elam, Y. (1996), Collective Memory — What Is It?, *History and Memory*, 8, no. 1, pp. 30–50.
- Halbwachs, Maurice. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 26. may 2023, <https://www.encyclopedia.com/people/social-sciences-and-law/sociology-biographies/maurice-halbwachs>
- Hauntology: A not-so-new critical manifestation, 17. june 2011, 5. june 2023, <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2011/jun/17/hauntology-critical>
- Hue-Tam Ho, T. (2001) Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory, *The American Historical Review*, 106, no. 3, p. 906–922.
- I luoghi della memoria*, 3 vols, ed. Isnenghi, M. (1996–1997), Roma: Laterza.
- Ignjatović, A. (2016) *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam, i imperijalna imaginacija 1878-1941*. Beograd: Orion Art, Arhitektonski fakultet.
- Janković, B. (2010) Teorijsko istraživački pristupi / Historija sjećanja i pamćenja, *Historijski zbornik*, god. LXIII, br. 1, str. 269–311.
- Katroga, F. *Istorija, vreme, pamćenje*, Beograd: Clío, 2011.
- Kuljić, T. *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja štampa.
- Marcel, J.-C. and Mucchielli, L. Maurice Halbwachs's *mémoire collective*, in: *Cultural Memory*

- Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 141–149.
- Müller, J. Memory in Medieval Philosophy, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 92–124.
- Niče, F. (1982) *O koristi i šteti istorije za život*, Beograd: Grafos.
- Nikulin, D. Introduction, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 3–34.
- Nikulin, D. Memory in Ancient Philosophy, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 35–84.
- Nikulin, D. (2017) *The Concept of History*, New York (NY): Bloomsbury.
- Nora, P. General Introduction: Between Memory and History, in *Realms of Memory. The Construction of the French Past. I Conflicts and Divisions*, ed. Nora P. (1996), New York (NY): Columbia University Press, pp. 1–20.
- Olick, J. K. and Robbins, J. (1998) Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices, *Annual Review of Sociology*, 24, pp. 105–140.
- Plaatsen van herinnering*, 4 vols, eds. Wesseling, H. L. (2005–2007), Amsterdam: Bakker.
- Ricoeur, P. (2004) *Memory, History, Forgetting*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Rothberg, M. (2010) Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de Mémoire to Noeuds de Mémoire, *Yale French Studies*, no. 118/119, pp. 3–12.
- Russel, N. (2006) Collective Memory Before and After Halbwachs, *The French Review*, Vol. 79, No. 4, pp. 792–804.
- Terdiman, R. (1993) *Present Past. Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca (NY) and London: Cornell University Press.
- Traverso, E. (2020) *Istorija kao bojno polje*, Beograd: FMK.
- Was bedeutet eigentlich Erinnerung?, january 2011, 25. may 2023, <https://www.goethe.de/ins/br/de/kul/fok/cul/20809570.html>
- Zorić, V. Oslobođioci i branioci: Nasilje u historiografskim delima Pantelije Srećkovića, u: *Reprezentacije nasilja u jugoistočnoj Evropi 20. stoljeća*, ur. Kamberović, H. (2022), Sarajevo: UMHIS, str. 61–77.
- Херогоѿова Истѿорија*, I (1988) Нови Сад: Матица.

Vukašin Zorić

University in Belgrade, Faculty of Philosophy – History Department, Belgrade

DEBATES WITH MNEMOSYNE

A REVIEW OF IMPORTANT ISSUES IN MEMORY STUDIES

Abstract: This paper presents an overview of the most important European approaches to the study of collective memory. It will first discuss the theses of the founder of the discipline, the French sociologist Maurice Halbwachs. After that, the paper will present the most important ideas and concepts of other classics of memory studies, such as those of the French historian Pierre Nora and the German professors Jan and Aleida Assmann. Alongside their concepts, contemporary academic criticism of their work will also be presented. Finally, attention will be paid to contemporary approaches to memory studies – transnational memory and media studies of collective memory. The paper will include a proposal for a systematic Serbian translation of several key concepts of memory studies.

Key words: *memory studies, collective memory, cultural memory, memory, forgetting, memory culture*